

Type Of Article (Review Article)

The Change In Cultural, Social And Moral Behavior Of Iranians During The Mongol Invasion From The Perspective Of Zaydari Nasavi

Mahdi Rabti: Department of Persian Language and Literature, Kha.C., Islamic Azad University, Khalkhal, Iran.

***Khodabakhsh Asadollahi:** Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, University of Mohaghegh Ardabili, Ardabil, Iran.

Ahmadreza Nazaricharvadeh: Department of Persian Language and Literature, As.C., Islamic Azad University, Astara, Iran.

Nasrollah Zirak Goushlavandani: Department of Persian Language and Literature, Ra.C., Islamic Azad University, Rasht, Iran.

Article Info

Received: 2025/05/17

Accepted: 2025/09/07

pp. 47-58

Keywords:

Cultural
Social
Moral
Iran
Mongols
Zaydari Nasavi
Nafsah Ul-Masdur

Abstract

Examining the cultural, social, and moral changes among Iranians during the Mongol invasion, beyond a mere historical narrative, provides an opportunity to understand the causes of the Khwarazmian state's collapse and the relationship between moral crises and weaknesses in socio-political structures. Zaydari Nasavi's work, *Nafsah Ul-Masdur*, as a direct eyewitness account and the secretary of Jalal al-Din Khwarazmshah's court, serves as a credible source for investigating these transformations. This study, employing a library-based approach and historical content analysis, critically rereads and contextualizes Nasavi's text, extracting his key concepts regarding ethics, society, and politics on the eve of the Mongol invasion. The findings indicate that Nasavi, emphasizing moral decline within the ruling class and the weakening of social capital among the populace, identifies changes in Iranians' cultural and social behaviors as a fundamental factor facilitating Mongol penetration and dominance. In his view, the moral crisis is not an individual issue but a socio-historical variable that explains political collapse. Nasavi's approach can be considered a "historical analytical model" in which social ethics and cultural norms play a decisive role in the stability or disintegration of political power. This analytical framework, while opening a new horizon for understanding the link between ethics and politics, also has the potential to be applied to other critical periods in Iranian history.

Citation: Rabti, Mahdi. Asadollahi, Khodabakhsh. Nazaricharvadeh, Ahmadreza. Zirak Goushlavandani, Nasrollah. (2025). The Change In Cultural, Social And Moral Behavior Of Iranians During The Mongol Invasion From The Perspective Of Zaydari Nasavi. *Journal Of Socio-Cultural Changes*, 22, Special Issue 1; (Serial No. 87): 47-58.

DOI:

This Article Is Extracted From The Doctoral Thesis Of 'Mahdi Rabti', Titled "*A Comparative Study Of The Ethical Foundations Of Nafsah Ul-Masdur By Zaydari Naswi With The Quran And Narrations*", Under The Supervision Of 'Dr. Khodabakhsh Asadollahi', & 'Dr. Ahmadreza Nazaricharvadeh', & Advisory 'Dr. Nasrollah Zirak Goushlavandani'.

***Corresponding Author:** Khodabakhsh Asadollahi

E-mail Address: asadollahi@uma.ac.ir

Tel: +989144149426

Extended Abstract

Introduction

Historical literature in medieval Iran, especially during critical periods, was not merely a tool for narrating events but served as a medium to reflect the deep cultural, social, and moral layers of society. Among these works, Zaydari Nasavi's *Nafsah Ul-Masdur* stands out as more than an official court report; it is a literary-historical document illustrating Iran's crises on the eve of and during the Mongol invasion. What distinguishes Nasavi's narrative is his use of literary language, employing metaphor, allusion, and allegory as instruments for social critique and ethical analysis. In this framework, the moral decay of the ruling class and the fragility of the populace's social capital are not individual deficiencies but structural conditions facilitating Mongol domination. Thus, the literary devices in Nasavi's account are not merely aesthetic; they carry layers of social critique, presenting history at an analytical and interpretive level. Accordingly, the main research question of this study is: How can one, beyond the literary style and rhetorical techniques of this work, analyze the cultural, social, and moral transformations of Iranians during the Mongol era, and can Nasavi's narrative be considered a conceptual framework for explaining the link between moral crises and political collapse?

Methodology

This study employed a library-based approach grounded in historical text analysis, with Nasavi's *Nafsah Ul-Masdur* as the primary source. Initially, the complete text was examined, and through meticulous note-taking, all metaphors and allusions reflecting the ethical and social dimensions of Iranian society during the Mongol invasion were extracted. The collected data were then categorized and organized based on content criteria to enable systematic analysis. In the next phase, content analysis was conducted on these elements to identify shifts in the social and moral behaviors of both the ruling elite and the broader society. This methodology not only provides a rigorous, evidence-based approach to examining the relationship between moral crises and social transformations but also offers an analytical framework applicable to other critical periods in Iranian history.

Results And Discussion

The findings indicate that the moral and social collapse during the Mongol invasion in Iran had both individual and structural roots. Key vices included envy, gossip, suspicion, ambition, greed, and miserliness, which not only caused personal harm but also undermined political and administrative relations within the Khwarazmian court. Nasavi, employing metaphors and allusions, depicts corrupt ministers and officials whose ambition, greed, and suspicion facilitated embezzlement, betrayal, deceit, and factionalism, ultimately eroding social trust and governmental cohesion. These ethical deviations, combined with the naivety and low character of officials, severely weakened decision-making processes and accelerated the dynasty's collapse. At the collective level, this moral decline led to widespread public distrust, pessimism, despair, and social anxiety, bringing fear, humiliation, and collective degradation. Consequently, conditions became favorable for theft, robbery, murder, and massacres, and social security was thoroughly destabilized. This analysis demonstrates that societal collapse during the Mongol era was not solely the result of external pressures but stemmed from the complex interplay of individual vices, structural corruption, official betrayal, and collective socio-psychological responses, all of which severely undermined both political institutions and social capital. This study shows that Zaydari Nasavi's *Nafsah Ul-Masdur* is not merely a historical text but an analytical and critical account of the intersection between ethics, politics, and society on the eve of the Khwarazmian collapse. Using the Persian rhetorical tradition, Nasavi portrays ethical vices such as envy, greed, disloyalty, and the absence of social cohesion as structural and institutional factors in political collapse, demonstrating that weaknesses in collective ethics and public trust undermine political foundations and resilience against external crises. Compared with contemporary historians like Ata-Malik Juvayni and Ibn Athir, Nasavi's approach is unique, as it presents ethical and social mechanisms as hidden causes of collapse, pioneering the analysis of the ethics-politics relationship. Critical rereading of *Nafsah Ul-Masdur* thus offers not only historical insight but also a model for understanding the dialectical relationship between ethics, politics, and society, which remains relevant for analyzing the stability of socio-political systems and the role of ethical capital in shaping nations' destinies. Nasavi's message provides a lasting warning regarding the inseparable link between moral integrity and political-social survival.

تغییر رفتار فرهنگی، اجتماعی و اخلاقی ایرانیان در دوران هجوم مغول از منظر زیدری نسوی

مهدی ربطی: گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد خلیخال، دانشگاه آزاد اسلامی، خلیخال، ایران.

* خدابخش اسداللهی: گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه محقق اردبیلی، اردبیل، ایران.

احمد رضا نظری چروده: گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد آستارا، دانشگاه آزاد اسلامی، آستارا، ایران.

نصرالله زیرک گوشلوندانی: گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد رشت، دانشگاه آزاد اسلامی، رشت، ایران.

اطلاعات مقاله	چکیده
تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۲/۲۷ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۶/۱۶ شماره صفحات: ۴۷-۵۸	بررسی تغییرات فرهنگی، اجتماعی و اخلاقی ایرانیان در دوران هجوم مغول، فراتر از روایت صرف تاریخی، امکان شناخت علل فروپاشی حکومت خوارزمشاهیان و درک رابطه میان بحران اخلاقی و ضعف ساختارهای اجتماعی-سیاسی را فراهم می‌آورد. اثر زیدری نسوی (نقشه‌المصدر)، به‌عنوان روایت شاهد مستقیم و منشی دربار جلال‌الدین خوارزمشاه، منبعی معتبر برای واکاوی این تحولات است. این پژوهش با رویکرد کتابخانه‌ای و بهره‌گیری از تحلیل محتوای تاریخی، به بازخوانی انتقادی و تفسیر زمینه‌مند اثر نسوی پرداخته و مفاهیم کلیدی او درباره اخلاق، اجتماع و سیاست در آستانه هجوم مغول را استخراج کرده است. نتایج نشان می‌دهد نسوی با تأکید بر انحطاط اخلاقی در سطوح حاکمیت و ضعف سرمایه‌های اجتماعی در میان مردم، تغییر رفتارهای فرهنگی و اجتماعی ایرانیان را عاملی بنیادین در زمینه‌سازی نفوذ و غلبه مغولان معرفی می‌کند. در نگاه او، بحران اخلاقی نه امری فردی، بلکه متغیری اجتماعی-تاریخی است که فروپاشی سیاسی را توضیح می‌دهد. رویکرد نسوی را می‌توان به‌مثابه یک «مدل تحلیلی تاریخی» دانست که در آن، اخلاق اجتماعی و هنجارهای فرهنگی نقشی تعیین‌کننده در پایداری یا فروپاشی قدرت سیاسی دارند. این چارچوب تحلیلی ضمن گشودن افقی نو در فهم پیوند اخلاق و سیاست، قابلیت تعمیم به سایر مقاطع بحرانی تاریخ ایران را نیز داراست.

واژگان کلیدی:

فرهنگی
اجتماعی
اخلاقی
ایران
مغول
زیدری نسوی
نقشه‌المصدر

استناد: ربطی، مهدی، اسداللهی، خدابخش. نظری چروده، احمد رضا. زیرک گوشلوندانی، نصرالله. (۱۴۰۴). تغییر رفتار فرهنگی، اجتماعی و اخلاقی ایرانیان در دوران هجوم مغول از منظر زیدری نسوی. فصلنامه تغییرات اجتماعی-فرهنگی، دوره ۲۲، ویژه‌نامه، شماره ۱؛ (پیاپی ۸۷)، ۴۷-۵۸.

DOI:

این مقاله برگرفته از رساله دکتری «مهدی ربطی»، با عنوان «بررسی تطبیقی (مقایسه‌ای)، مبانی اخلاقی نقشه‌المصدر زیدری نسوی با قرآن و روایات»، است که به راهنمایی «دکتر خدابخش اسداللهی»، و «دکتر احمد رضا نظری چروده»، مشاوره «دکتر نصرالله زیرک گوشلوندانی»، استخراج شده است.

* نویسنده مسئول: خدابخش اسداللهی

آدرس پست الکترونیک: asadollahi@uma.ac.ir

تلفن: ۰۹۱۴۴۱۴۹۴۲۶

مقدمه

ادبیات تاریخی ایران در سده‌های میانه، به‌ویژه در مقاطع بحرانی، نه‌تنها ابزاری برای روایت وقایع، بلکه بستری برای بازتاب لایه‌های عمیق‌تر فرهنگی و اخلاقی جامعه بوده است. نویسندگان این آثار، که غالباً شاهدان مستقیم حوادث بوده‌اند، با بهره‌گیری از فنون بلاغی همچون تشبیه، کنایه و استعاره، توانسته‌اند فراتر از گزارش‌های خشک و رسمی، روح زمانه و بحران‌های نهفته در مناسبات اجتماعی و سیاسی را به‌تصویر کشند. در این میان زیدری‌نسوی^۱، جایگاهی ویژه دارد؛ زیرا اثر او، *نفثه‌المصدور*^۲، نه‌تنها یادداشت یک منشی دربار، بلکه شهادتی ادبی-تاریخی از وضعیت ایران در آستانه و دوران هجوم مغول است. آنچه روایت *نسوی* را برجسته می‌کند، شیوه بیان اوست که در آن، زبان ادبی به ابزار تحلیل اجتماعی و اخلاقی بدل می‌شود. وی در خلال گزارش‌های تاریخی، با زبانی سرشار از تصویرپردازی و نمادگرایی، انحطاط اخلاقی طبقه حاکم و گسست سرمایه‌های اجتماعی مردم را بازنمایی می‌کند. او فروپاشی اخلاقی را نه به‌مثابه امری فردی، بلکه به‌عنوان پدیده‌ای ساختاری و اجتماعی می‌نگرد؛ عاملی که زمینه را برای نفوذ و غلبه مغولان فراهم آورد. از این منظر، تشبیهات و کنایات *نسوی* تنها جنبه زیبایی‌شناسانه ندارند، بلکه حامل لایه‌هایی از نقد اجتماعی و اخلاقی‌اند که تاریخ را به‌صورت تحلیلی و تفسیرگرانه روایت می‌کنند. با توجه به چنین نگرشی، پرسش پژوهش موردواکاوی *نفثه‌المصدور* آن است که - چگونه می‌توان در ورای صنایع ادبی و سبک نگارش، به دریافت تحلیلی از تحولات فرهنگی، اجتماعی و اخلاقی ایرانیان در عصر هجوم مغول دست یافت؟ - آیا روایت *نسوی* را می‌توان به‌منزله چارچوبی تحلیلی فهمید که در آن، اخلاق اجتماعی به‌عنوان شاخصی کلیدی در تبیین سقوط قدرت سیاسی عمل می‌کند؟ - این پرسش‌ها جایگاه اثر او را فراتر از یک منبع تاریخی صرف، به سطح مدلی مفهومی ارتقاء می‌دهد که قابلیت کاربرد در بازخوانی سایر دوره‌های بحرانی تاریخ ایران را نیز دارد. بدین سان، اهمیت *نفثه‌المصدور* تنها در ارزش ادبی یا جایگاه تاریخی آن خلاصه نمی‌شود، بلکه در توانایی‌اش برای پیوند دادن اخلاق، اجتماع و سیاست نهفته است. *نسوی* با روایت خویش نشان می‌دهد که هجوم بیگانگان صرفاً یک واقعه نظامی نیست، بلکه به‌منزله محرکی برای آشکار شدن شکاف‌های اخلاقی و اجتماعی درونی عمل می‌کند. چنین برداشتی می‌تواند افقی تازه در تحلیل تاریخی ایران بگشاید و نشان دهد که چگونه بحران اخلاقی و اجتماعی در درون جامعه، مقدمات فروپاشی سیاسی و شکست نظامی را فراهم می‌سازد.

پیشینه تحقیق

یاراحمدی، رکابدار و سلحشور (۱۴۰۱)، به‌اتفاق در پژوهش «آسیب‌شناسی اجتماعی تغییرات اخلاقی جامعه ایران در دوره مغول»؛ به‌بررسی تأثیرات اجتماعی حمله مغولان بر ایران پرداختند. هدف این مطالعه بازخوانی و تحلیل پیامدهای اجتماعی و اخلاقی تهاجم مغول‌ها و شناخت تغییراتی بود که پس از این دوره در جامعه ایرانی رخ داد و برخی آثار آن هنوز قابل مشاهده است. مطالعه با روش مطالعات کتابخانه‌ای انجام شد و یافته‌ها نشان داد که حاکمیت ناآشنای مغولان فرصتی برای ظهور عناصر منفی اجتماعی ایجاد کرد، به‌طوری که این عناصر توانستند در عرصه سیاسی و اجتماعی ایران نقش‌آفرینی کنند. این امر تغییرات اجتماعی و اخلاقی قابل توجهی را در جامعه ایرانی به‌همراه داشت که پیامدهای منفی برخی از آن‌ها همچنان باقی مانده است (یاراحمدی، رکابدار، سلحشور، ۱۴۰۱: ۸-۱). شامیان و جعفری (۱۳۹۷)، با عنوان «تبیین الگوی کاربرد صناعات بدیعی و بیانی در *نفثه‌المصدور*»؛ به‌واکاوی نثر منشیانه و فنی اثر شهاب‌الدین محمد خرندزی زیدری‌نسوی، نوشته در شرح مصائب روزگار جلال‌الدین خوارزمشاه در زمان حمله مغول، پرداختند. هدف این مطالعه تحلیل چگونگی به‌کارگیری آرایه‌های بدیعی و بیانی، آیات، احادیث و لغات عربی توسط نویسنده و بررسی اینکه آیا این کاربردها از یک الگوی منسجم پیروی کرده یا صرفاً برای آرایش لفظی و معنوی بوده است، بود. یافته‌های پژوهش نشان داد که زبان فنی *نفثه‌المصدور* دارای یک الگوی ژرف ساخت منسجم است و نویسنده براساس آن، به‌گزینش و کاربرد انواع آرایه‌های لفظی و معنوی پرداخته است؛ از جمله کنایه و تشبیه بیش از استعاره و مجاز و در آرایه‌های لفظی، گونه‌های مختلف سجع و جناس برای ایجاد موسیقی زبان اثر بهره گرفته است. در حوزه بدیع معنوی نیز صنایع اغراق، تضمین و تلمیح با صیغه تشبیهی، برجستگی تشبیهی زبان اثر را تقویت کرده است (شامیان، جعفری، ۱۳۹۷: ۱۴۴-۱۱۹). / میری‌خراسانی و غفاری (۱۳۹۵)، در مطالعه «تأثیرات روانی هجوم

^۱ Zaydari Nasavi^۲ Nafsaḥ Ul-Masdur

مغول بر جامعه قرن هفتم، بانگاهی به نفثه‌المصدر^{۵۱}؛ به‌نقش پیامدهای روانی و فرهنگی حمله مغول بر جامعه ایران پرداختند. هدف این مطالعه تحلیل آثار روانی و اخلاقی حمله مغول و بررسی تأثیر آن در شکل‌گیری مشکلات فرهنگی و اجتماعی پس از یورش مغول بود. پژوهش با روش مطالعات کتابخانه‌ای و استناد به متن نفثه‌المصدر انجام شد و یافته‌ها نشان داد که پیامدهای روانی این حمله شامل ترس و اضطراب، بی‌اعتمادی، ناامیدی، احساس ناامنی، انزوای طلبی، مرگ‌اندیشی و اعتقاد بیش از اندازه به قضا و قدر بوده است. این نتایج نشان می‌دهد که خسارات روانی و اخلاقی حمله مغول، نه تنها در کوتاه‌مدت بلکه تا چندین نسل، تأثیرات خود را بر جامعه ایرانی حفظ کرده است (امیری خراسانی، غفاری، ۱۳۹۵: ۲۲-۱). سهیلی (۲۰۲۴)، در جستار خود «Mongol Invasion Of Iran: Destructions and Economic And Cultural Consequences» به تبیین پیامدهای اقتصادی و فرهنگی هجوم مغول به ایران در قرن ۱۳ میلادی، پرداخت. هدف این مطالعه تحلیل میزان تخریب‌ها و تأثیرات آن بر ساختارهای اقتصادی و فرهنگی کشور و بررسی چگونگی بازسازی جامعه ایرانی پس از این بحران بود. تحلیل منابع تاریخی نشان داد که حمله مغول باعث نابودی گسترده زیرساخت‌ها، کاهش شدید جمعیت، انهدام مراکز علمی و فرهنگی و اختلالات جدی در تجارت و کشاورزی شد. پژوهش همچنین اهمیت بازسازی و احیای فرهنگ و اقتصاد ایران پس از این دوره را مورد تأکید قرار داد و نشان داد که جامعه ایرانی توانست با تلاش‌های بازسازی، از این بحران عظیم عبور کند (Soheili, 2024: 715-719).

ادبیات و مبانی نظری

به‌طور خاص تبیین حاضر بررسی مبانی اخلاقی کتاب نفثه‌المصدر و تأثیر آن بر تغییر رفتارهای فردی و اجتماعی ایرانیان در دوران هجوم مغول است. زیدری نسوی، در اثر خود، با نثری مصنوع و هنری، مفاهیم اخلاقی و اجتماعی را در قالب ابزارهای ادبی، به‌ویژه تشبیه و کنایه، بیان می‌کند (کرمی موغاری، قنبری خشی، ۱۳۹۱: ۱۹۹). بدین سان، پیش از تحلیل اثر، ارائه تعاریف این مفاهیم ضروری است. تشبیه، مفهومی است که در آن چیزی در صفتی به چیزی دیگر مانند می‌شود. محمد بن عمر رادویانی، آن را چنین تعریف می‌کند: «تشبیه آن است که چیزی را در صفتی به چیزی دیگر مانند کنند» (رادویانی، ۱۳۸۰: ۶۸). شمس‌الدین محمد بن قیس الرازی، تصریح می‌کند که «این مانند کردن میان مَشَبَّه و مَشَبَّه به باید معنایی مشترک وجود داشته باشد» (قیس الرازی، ۱۳۳۸: ۷۶-۷۲). همچنین رشیدالدین وطواط، می‌گوید: «تشبیه مانند کردن مَشَبَّه است به مَشَبَّه به در وجه شبه» (وطواط، ۱۳۶۲: ۸۶-۶۹). در تعریف جامع‌تر کامل/احمدنژاد، بیان می‌کند: «تشبیه مانند کردن دو چیز به یکدیگر و یافتن صفت مشترک میان آن‌هاست. مایه اصلی تشبیه اغراق و خیال‌انگیزی است و همین ویژگی، تشبیه ادبی خیال‌انگیز را از مقایسه ادبی تشبیه‌گونه متمایز می‌کند» (احمدنژاد، ۱۳۸۵: ۵۳). کنایه، براساس سیروس شمیسا، جمله یا ترکیبی است که معنای ظاهری آن با معنای مقصود گوینده متفاوت است و معمولاً از طریق تداعی و انتقال از لازم به ملزوم یا بالعکس، پیام مقصود را منتقل می‌کند. به بیان دیگر، کنایه ذکر مطلبی و دریافت مطلب دیگر است؛ ذکر ظاهری الفاظ (مکنی به)، به جای معنای مقصود (مکنی عنه)، انجام می‌شود (شمیسا، ۱۳۹۹: ۱۲۳). شهاب‌الدین نورالدین محمد زیدری نسوی، مشهور به زیدری نسوی، نویسنده و منشی برجسته قرن ۷ هجری قمری، در دربار خوارزمشاهیان فعالیت داشت. خاندان او مالک قلعه خرنز در نزدیکی شهر زیدر و از عمال شهر نساء خراسان بودند (امیری و غفاری، ۱۳۹۵: ۵). زیدری نسوی، از سال ۶۲۲ تا ۶۲۸ قمری، منشی مورد اعتماد سلطان جلال‌الدین خوارزم شاه^{۵۲} بود و در بسیاری از لشکرکشی‌ها و مأموریت‌های دیپلماتیک حضور داشت. ۴ سال پس از مرگ سلطان، در سال ۶۳۲ قمری، زیدری نسوی کتاب نفثه‌المصدر را تألیف کرد. این اثر، ترکیبی از خاطرات شخصی و مشاهدات تاریخی او درباره حمله مغول به ایران است که با نثری مصنوع و تصاویر بدیع وقایع آن دوران را بازنمایی می‌کند. هدف زیدری نسوی، از نگارش این اثر، نه تنها ثبت وقایع تاریخی، بلکه ارائه درسی اخلاقی و اجتماعی برای آیندگان بوده است. وی در سال ۶۴۷ قمری، درگذشت. کتاب نفثه‌المصدر اهمیت ویژه‌ای دارد، زیرا با بهره‌گیری از ابزارهای ادبی تشبیه و کنایه، تحولات اخلاقی و اجتماعی جامعه ایرانی را در آستانه بحران سیاسی بازتاب می‌دهد. این مبانی ادبی امکان تحلیل رفتار فرهنگی، اجتماعی و اخلاقی مردم و حاکمیت را فراهم می‌کند و رابطه میان بحران اخلاقی و فروپاشی ساختارهای سیاسی-اجتماعی را روشن

^{۵۱} Jalal Al-Din Mangburni

می‌سازد. به این ترتیب، نفقه‌المصدور نه تنها یک روایت تاریخی، بلکه یک چارچوب تحلیلی ارزشمند برای فهم پایداری یا فروپاشی جامعه در شرایط بحرانی ارائه می‌دهد.

مواد و روش تحقیق

این پژوهش با رویکرد کتابخانه‌ای انجام شد و منبع اصلی آن اثر *زیدری نسوی*، نفقه‌المصدور، بود. در مرحله نخست، متن کامل کتاب مورد مطالعه قرار گرفت و با استفاده از فیش برداری دقیق، تمامی تشبیهات و کنایاتی که زمینه‌های اخلاقی و اجتماعی را منعکس می‌کنند، استخراج شد. این فرایند امکان جمع‌آوری داده‌های اولیه و شناسایی عناصر محوری رفتار فرهنگی، اجتماعی و اخلاقی جامعه ایرانی در دوران هجوم مغول را فراهم ساخت. داده‌های گردآوری شده براساس معیارهای محتوایی طبقه‌بندی و سازمان‌دهی شدند تا تحلیل نظام‌مند آن‌ها امکان‌پذیر گردد. در مرحله دوم، تحلیل محتوا بر تشبیهات و کنایات استخراج شده انجام شد تا تغییرات رفتاری و اخلاقی جامعه و حاکمیت در متن اثر به روشنی نمایان شود. داده‌ها در دسته‌بندی‌های مشخص ارائه شدند و ساختاری تحلیلی و منسجم شکل گرفت. این روش پژوهشی امکان بررسی رابطه میان بحران اخلاقی و تغییر رفتارهای اجتماعی و فرهنگی ایرانیان را با رویکردی علمی و مستند فراهم نمود و چارچوبی قابل‌تعمیم برای تحلیل سایر مقاطع بحرانی تاریخ ایران ارائه داد.

بحث و یافته‌های تحقیق

← ریشه‌های فردی و اخلاقی

۱- حسادت (آغاز انحطاط در سطح فردی و روان‌شناختی)

حسادت از جمله رذایل اخلاقی و در زمره گناهان کبیره است که ریشه‌های آن به ضعف درونی و نارضایتی از تقدیر الهی بازمی‌گردد. *امام خمینی (ره)*، در ۴۰ حدیث حسادت را «روحیه خواری و خودکم‌بینی» می‌داند که فرد حسود در وجود خویش احساس کرده و آرزو می‌کند نعمتی که در اختیار دیگری است از او سلب شود، چه خود به آن برسد یا نه (خمینی، ۱۳۸۶: ۶۳). ملا/احمد نراقی، نیز حسادت را بیش‌تر درون صنفی می‌داند، بدین معنا که افراد یک صنف نسبت به هم صنفان خود بیش‌تر دچار حسادت می‌شوند تا نسبت به دیگران (نراقی، ۱۳۹۸: ۱۲۸). حسادت نوعی نگرش منفی به هستی و ناسپاسی در برابر وفور نعمت‌های الهی است. یحیی بن عدی، حتی اوج حسادت را در طراحی برای نابودی محسود می‌داند (شریف‌الرضی، ۱۴۰۰: ۸۹). در متون دینی نیز حسادت ریشه بسیاری از رذایل معرفی شده است؛ چنان‌که *امیرالمؤمنین علی (ع)*، می‌فرماید: «منشأ و ریشه رذایل، حسادت است». *زیدری نسوی*، در نفقه‌المصدور به تجربه شخصی خود از حسادت وزیر سلطان جلال‌الدین (فخرالدین علی بن القاسم الجندی)، اشاره می‌کند. او با کنایات و تشبیهاتی همچون «در کمین فرصت خزیده» و «کمان قصد تا گوش کشیده»، این حسادت را تا مرز تهدید به جان خویش می‌داند (زیدری نسوی، ۱۳۹۹). از این روایت برمی‌آید که حسادت نه تنها یک آسیب اخلاقی فردی، بلکه عاملی در تضعیف روابط سیاسی و اداری در دربار خوارزمشاهیان بوده است.

۲- غیبت

غیبت نیز یکی دیگر از رذایل اخلاقی است که قرآن کریم آن را به خوردن گوشت برادر مرده تشبیه کرده است: «وَلَا يَغْتَبِ بَعْضُكُم بَعْضًا...» (حجرات/۱۲). ملا محمد سن فیض کا شانی، حقیقت غیبت را ذکر چیزی درباره فردی می‌داند که شنیدنش برای او ناخوشایند است (قرآن کریم، ۱۳۸۴). نراقی، نیز دامنه غیبت را بسیار گسترده می‌شمارد و آن را شامل عیوب جسمی، نسبی، رفتاری و حتی اموال و متعلقات شخص می‌داند. *زیدری*، در نقد «صاحب آمد»، به بدگویی تند و آشکار می‌پردازد. او وی را با تعابیر سخت و تمثیل‌های زشت مورد نکوهش قرار داده و حتی او را «حرام‌زاده»، می‌نامد. باین حال، برای توجیه غیبت خویش به حدیث نبوی «لا غیبه للفاسق»، استناد می‌کند و معتقد است افشای فسق و فساد این افراد نه تنها گناه نیست، بلکه ضرورتی اجتماعی برای رسوا ساختن آنان است. درواقع، غیبت در روایت *زیدری نسوی*، کارکردی انتقادی و سیاسی پیدا می‌کند و به ابزاری برای هشدار نسبت به حضور افراد فاسد در مناصب حکومتی تبدیل می‌شود.

۱- سوءظن

سوءظن در اخلاق اسلامی به عنوان یک بیماری اخلاقی نکوهش شده است، اما در مواردی نیز به مثابه یک احتیاط عقلانی مطرح می‌شود. مولوی، با استناد به حدیث نبوی «ألحزم سوء الظن»، سوءظن را نشانه تدبیر و دوراندیشی معرفی کرده است. زیرداری، در یکی از مأموریت‌های خود، به دلیل سوءظن وزیر جمال‌الدین نسبت به او، بیم جان داشته و ناچار به فرار شبانه می‌شود. او با استناد به سنت نبوی، سوءظن را در این موقعیت «احتیاط لازم»، می‌داند: «ألحزم سوء الظن؛ هرکس هوشیار و کاردان باشد، بر همه خلق بدگمان باشد». بدین ترتیب، سوءظن در تحلیل زیرداری‌نسوی، دو وجه دارد: یکی به عنوان آسیب اجتماعی، و دیگری به مثابه راهبرد بقاء در فضای پر از دشمنی و توطئه.

۱- جاه‌طلبی

جاه‌طلبی یا مقام‌خواهی، در اخلاق اسلامی به معنای طلب منزلت و نفوذ بر دل‌های مردم برای رسیدن به قدرت و ثروت است. نراقی، حقیقت جاه را «تسخیر دل‌های مردم برای مقاصد دنیوی»، می‌داند. قرآن نیز جاه‌طلبی در دنیا را بی‌ثمر و موجب عذاب اخروی می‌خواند (هود/۱۶). زیرداری، جاه‌طلبی وزیر جمال‌الدین را به روشنی تصویر کرده است. او با کنایه‌هایی همچون «دل بی‌عقل» و «سر بی‌مغز»، وی را به فرعون تشبیه می‌کند که داعیه پادشاهی و ساخت قصر در آسمان داشت (مجلسی ۱۳۹۲: ۲۵). در روایت زیرداری، جاه‌طلبی نه تنها رذیلت فردی بلکه تهدیدی جدی برای اقتدار و ثبات سیاسی است.

۱- حرص

حرص، تمایل بی‌پایان به انداختن مال و جاه است و در قرآن به‌ویژه درباره بنی‌اسرائیل به عنوان رذیلت نکوهش شده است (بقره/۹۶). امام علی (ع)، حرص بر دنیا را «پست‌ترین پستی‌ها»، دانسته است. زیرداری، وزیر علی بن ابی‌القاسم جندی را با کنایه «چشم به آرزو شده»، نمونه‌ای از انسان حریص معرفی می‌کند که حرص او با بی‌شرمی و خیانت همراه است. او حتی حرص مغولان را با تمثیل «مور حر صان و مار سیرتان»، به تصویر کشیده است که حیات مردم را نابود می‌کردند. از نگاه وی، حرص نه تنها فردی، بلکه خصلتی جمعی است که به ویرانی اجتماعی می‌انجامد.

۱- بخل

بخل به معنای امساک و خودداری از بخشش در جایی است که لازم است. در برابر آن، جود و سخاوت قرار دارد. زیرداری‌نسوی، تدابیر وزیر فخرالدین علی بن القاسم جندی را در اداره امور، براساس «احتباس و انقباض»، (یعنی بخل در انجام وظایف دیوانی)، معرفی می‌کند. این تعبیر نشان می‌دهد که بخل در سطح حکومتی به صورت «امساک در وظایف اجتماعی و سیاسی»، نمود می‌یابد و به انسداد کارکردهای اداری می‌انجامد. بدین سان، بخل از یک خصلت فردی به عاملی ساختاری در تضعیف حکومت تبدیل می‌شود.

← انحرافات رفتاری و مالی (فساد و فروپاشی اعتماد اجتماعی)

۱- رشوه (زبانی-مالی)

رشوه در متون فقهی به معنای پرداخت مال یا هر نوع امتیاز به قاضی و کارگزار برای تغییر حکم حق به باطل و یا تثبیت باطل به جای حق دانسته شده است. زیرداری‌نسوی، در نفثه‌المصدر به نمونه‌های متعددی از این رفتار اشاره دارد. وی دشمنی جمال‌علی عراقی با خود را عاملی می‌داند که او را ناگزیر به توسل به «رشوه زبانی»، کرد و این وضعیت را با کنایه‌هایی چون «پی‌رضای او فرا ایستاده، غر داده و زر داده و سرهم داده»، توصیف می‌کند. همچنین در نقد عملکرد وزرای خوارزمشاهی، به رشوه‌های مالی برای نصب افراد ناکارداران اشاره می‌کند و استعاره «نان در انبان نهادن»، را برای بیان این فساد به کار می‌برد. به‌ویژه درباره احمد/رموی و وزیر فخرالدین علی بن القاسم جندی، رشوه‌گیری و بهره‌برداری از مال برای کسب قدرت را برملا ساخته است. از این رو، رشوه در نگاه او نه یک انحراف فردی، بلکه نشانه‌ای از سقوط اخلاقی و ساختاری دستگاه حکومتی است.

۱- حرام‌خواری و اختلاس

یکی از رذایل اخلاقی رایج در دستگاه خوارزمشاهیان، غارت بیت‌المال و مصرف مال حرام بود. در منابع فقهی، مال حرام هر مالی است که از طریق غیرشرعی به دست آید و هرگونه تصرف در آن، خواه در خوراک و پوشاک باشد یا در امور دیگر، ممنوع است.

زیدری‌نسوی، در اثر خود از این انحراف به‌صراحت یاد کرده و آن را از عوامل فروپاشی معرفی می‌کند (دستغیب، ۱۳۹۶: ۷۹). وی جمال علی عراقی را فردی معرفی می‌کند که در شرایط بحرانی، به‌جای دفاع از مردم، مشغول «نان مردمان بدبیرستان برده»، بود. همچنین صاحب آمد را متهم به غارت اموال عمومی می‌سازد و با تعبیراتی چون «خانه به کالای کسان آراسته کرد، و خزینه به مال بی‌کسان مالامال گردانید»، او را به اختلاس‌گری و مصرف نامشروع متهم می‌نماید. این موارد نشان می‌دهد که فساد مالی در ساختار حاکمیت، بنیان اعتماد اجتماعی و سیاسی را فرو ریخته بود.

۱- خیانت در امانت

خیانت در امانت، در نگاه دینی و اخلاقی از مهمترین انحرافات فردی و اجتماعی است. قرآن کریم با صراحت هشدار می‌دهد: «لَا تَخُونُوا اللَّهَ وَالرَّسُولَ وَتَخُونُوا أَمَانَاتِكُمْ وَأَنْتُمْ تَعْلَمُونَ» (انفال/۲۷). زیدری‌نسوی، در بررسی اوضاع زمانه، وزیر فخرالدین علی‌بن القاسم/الجندی، را فردی خیانت‌کار در مقام وزارت معرفی می‌کند که به‌جای پاسداشت مسئولیت، آن را به «دزد سپردن کالا»، تشبیه می‌کند. او این خیانت را ناشی از بی‌توجهی سلطان به شایستگی و صلاحیت می‌داند و از عملکرد وی در انتصاب چنین وزیری به‌شدت انتقاد می‌کند: «اعتماد در آن شغل، که امانت از شرایط آن است... براین بزرگ نمود آن کار بر سبیل عاریت به‌دین کم عیار بازگذاشت». این نقدها گویای آن است که از نظر وی، خیانت در امانت سیاسی، خطری بنیادین برای انسجام اجتماعی و بقای حکومت بود.

۱- مکر و فریبکاری

فریبکاری در متون اخلاقی و ادبی، گاه در معنای مثبت (چاره‌جویی) و گاه در معنای منفی (نیرنگ و خیانت)، به‌کار رفته است؛ در نفثه‌المصدور وجه منفی آن برجسته شده است. زیدری‌نسوی، با ذکر نمونه‌هایی، نشان می‌دهد که چگونه فریبکاری وزراء و فرماندهان نظامی موجب ناکامی سیاسی شد (جلال، عسکری، ۱۳۹۹: ۵-۲). او تجربه خود در مأموریت ارومیه را نشانه‌ای از «مکر»، وزیر فخرالدین می‌داند و این حالت را با استناد به آیات قرآن چنین توصیف می‌کند: «قَدْ بَدَتِ الْبَغْضَاءُ مِنْ أَقْوَاهِهِمْ وَ مَا تُخْفِي صُدُورُهُمْ أَكْبَرُ». همچنین در توصیف/وترخان، فرمانده‌ای بی‌لیاقت، از استعاره «روباہ خدّاع»، استفاده می‌کند که به‌ناحق بر شیران دلاور حکومت یافته است. این نمونه‌ها بیانگر نگاه انتقادی زیدری‌نسوی، به مکر سیاسی به‌عنوان عاملی برای فروپاشی قدرت نظامی و سیاسی است.

۱- نفاق

نفاق به‌عنوان یکی از رذایل بزرگ اخلاقی، در آموزه‌های قرآنی و روایی، موجب انحطاط اجتماعی معرفی شده است (نساء/۱۴۳). زیدری‌نسوی، در اثر خود نفاق را از مهمترین عوامل تضعیف مقاومت در برابر مغولان می‌داند. او این رذیله را به «حجابی»، تشبیه می‌کند که در شرایط بحران از چهره کنار می‌رود و ماهیت افراد را آشکار می‌سازد: «منافقتی که در پرده موافقت مستور بود، حجاب برانداخت». وی همچنین از «قلم»، به‌عنوان استعاره‌ای برای نفاق فکری و زبانی استفاده می‌کند که در ظاهر زیبا می‌نویسد اما در باطن «سیاه‌کار» است. به‌باور او، نفاق نه‌تنها باعث سستی در جبهه مقاومت شد، بلکه به تضعیف اعتماد و انسجام اجتماعی نیز انجامید.

۱- ساده‌لوحی و طبع‌پستی

در کنار فساد، رشوه و نفاق، یکی دیگر از آفات ساختاری دوران خوارزمشاهیان، حضور رجال نالایق و ساده‌لوح در رأس قدرت بود. زیدری‌نسوی، احمد ارموی را نمونه‌ای از این افراد می‌داند؛ شخصی با «طبع پست»، که از راه مکر و چالپوسی به مقامات عالی رسید. او سلطان جلال‌الدین را به‌سبب سپردن اختیارات کلان به چنین فردی به‌شدت سرزنش می‌کند و برای تحقیر ارموی، از تعبیری چون «گاو ریش»، «خر طبع» و «سست شلوار»، بهره می‌گیرد (امیری‌یاسی‌کند، صحابی، ۱۳۹۴: ۵۵). این تصویر نشان می‌دهد که از نگاه زیدری‌نسوی، سقوط خوارزمشاهیان نه‌تنها به‌دلیل دشمن خارجی، بلکه به‌واسطه حاکمیت افراد بی‌خرد و فرومایه رقم خورد.

← آسیب‌های اجتماعی-سیاسی (تضعیف سرمایه اجتماعی و بحران حاکمیت)

۱- بدبینی

زیدری‌نسوی، در نفثه‌المصدور به‌یکی از پیامدهای بحران اجتماعی-سیاسی، یعنی بی‌اعتمادی عمومی و بدبینی، اشاره دارد. او در فضایی که خیانت و بی‌وفایی به امری فراگیر بدل شده بود، اعتماد مطلق به دیگران را نشانه‌ای از بی‌خردی می‌داند. وی در وصف

حاکمان ایوبی و عادل با وجود ستایش فضایل آنان، تأکید می‌کند که در شرایطی که «ضرر منتظر»، در آینده قابل‌پیش‌بینی است، «ثقت کلی»، و اعتماد مطلق بی‌وجه می‌نماید. این نگرش نشان می‌دهد که بحران اخلاقی و خیانت کارگزاران، سرمایه اجتماعی جامعه را تاحدی سست کرده بود که حتی در روابط سیاسی با خاندان‌های معتبر نیز سوءظن و بدبینی غلبه داشت.

۱- خیانت کارگزاران و در محاصره دشمن قرار گرفتن

خیانت کارگزاران حکومتی از مهمترین عوامل تضعیف اقتدار سیاسی و امنیت اجتماعی در نگاه زیدری نسوی، است. او ملک مسعود آمدی (صاحب آمد)، را نمونه‌ای آشکار از این خیانت می‌داند و با تمثیل‌های متعدد، او را به «ذباب‌وار بر صید ذئاب نشستن» و «رویه خسیس بر شکار شیر رفتن»، تشبیه می‌کند. از نظر او، چنین خیانت‌هایی نه تنها باعث فروپاشی ساختار دفاعی شد، بلکه احساس ناامنی و بی‌اعتمادی گسترده‌ای را در جامعه دامن زد (حکیم‌آذر، ۱۳۹۴: ۱۱۶). زیدری نسوی، حتی از تجربه شخصی خود یاد می‌کند که چگونه به دلیل خیانت اطرافیان، مالش را به‌زور گرفتند. و یا در موقعیتی دیگر، به محاصره دشمن گرفتار شد و وضعیت خود را با کنایه «سوار بساعد إحاطت گرفتن» و تشبیه «چون نطق گرد میان درآمده»، توصیف می‌کند. این شواهد نشان می‌دهد که خیانت کارگزاران نالایق، هم امنیت فردی و هم انسجام سیاسی جامعه را نابود ساخت.

۱- چابلوسی و خواری

زیدری نسوی، جمال علی عراقی را نمونه‌ای از کارگزاری معرفی می‌کند که با تملق و چابلوسی، مدارج حکومتی را طی کرده‌اند. او وی را شخصی می‌داند که «پرده شرم را دریده»، و عزت و منزلت خود را نه از راه شایستگی، بلکه از طریق «پاچه‌خواری»، به دست آورده است. زیدری نسوی، برای بیان این خصلت‌ها از کنایات و استعاراتی چون «سر جوال بازداشته»، «در خدمت عارض عراق سبز کردن» و «مذلت چارپایی بسیار کشیدن»، استفاده می‌کند. از دید او، این روحیه تملق‌گویی نه تنها شأن انسانی را ساقط می‌سازد، بلکه فساد را در نظام تصمیم‌گیری حکومتی گسترش می‌دهد. در همین زمینه، کلام/امیرالمؤمنین علی(ع)، در نهج البلاغه (نامه ۵۳)، اهمیت می‌یابد که تملق و ستایش‌های بی‌جا را بزرگترین فرصت شیطان برای فریب کارگزاران می‌داند. این مقایسه نشان می‌دهد که زیدری نسوی، چابلوسی را ردیلتی هم‌سنگ خیانت معرفی می‌کند.

۱- نصیحت‌ناپذیری

یکی دیگر از آسیب‌های سیاسی-اجتماعی که زیدری نسوی، بر آن انگشت می‌گذارد، «نصیحت‌ناپذیری»، کارگزاران و فرماندهان است. او ترخان، یکی از فرماندهان سپاه سلطان جلال‌الدین، از نظر زیدری نسوی، مصداق بارز این ردیله است. او این حالت را به «خواب خرگوش»، تشبیه می‌کند؛ خوابی سبک که بیداری از آن امکان‌پذیر است، اما غفلت و لجاجت کارگزاران اجازه بیداری نمی‌دهد. زیدری نسوی، همچنین با استناد به قرآن، ویژگی‌های افراد پندناپذیر را شرح می‌دهد و در مورد/وترخان می‌نویسد: «تقریر آن سست تدبیر نه چنان جایگیر آمده، که تحذیر نا صح کارگر آید... نصیحت می‌کردم «وَلَكِنْ لَا تُحِبُّونَ النَّاصِحِينَ»». از نظر او، سرنوشت تلخ چنین کارگزاری، نمونه‌ای از «سوء عاقبت پندگیرندگان»، است. این تأکید زیدری نسوی، نشان می‌دهد که بی‌اعتنایی به نصیحت، موجب کورشدن بصیرت سیاسی و شکست نظامی در برابر دشمنان شد.

← پیامدهای روانی و جمعی (واکنش مردم در برابر بحران)

۱- یاس و ناامیدی

یکی از نخستین واکنش‌های روانی و جمعی مردم ایران در برابر هجوم مغول، فرو رفتن در ورطه یأس و ناامیدی بود. این حالت نه تنها یک بحران فردی، بلکه نوعی «درماندگی اجتماعی»، به‌شمار می‌رفت که توان مقاومت جمعی را به‌شدت تضعیف کرد. در آموزه‌های دینی، ناامیدی از رحمت‌الهی به صراحت مذموم شمرده شده و نشانه گمراهی و کفر معرفی شده است: «وَمَنْ يَنْقُضْ مِنْ رَحْمَةِ رَبِّهِ إِلَّا الضَّالُّونَ» (حجر/۵۶). و نیز «إِنَّهُ لَا يَأْتِيَنَّكَ مِنَ رُوحِ اللَّهِ إِلَّا الْقَوْمُ الْكَافِرُونَ» (یوسف/۱۷). با این حال، فشارهای سهمگین جنگ سبب شد که این یأس در میان مردم و حتی جنگاوران رواج یابد. زیدری نسوی، این وضعیت را با استعاره «کأس یأس»، به تصویر می‌کشد: «دور محنت كأس یأس نه چنان مالا مال در داده بود، که بتحذیر گوش پند پذیر بازدارند». این ناامیدی حتی سپاهیان جلال‌الدین را نیز فراگرفت؛ دلیرانی که روزی مرگ را خویشاوند خود می‌شمردند، در برابر شدت واقعه به‌جای «این المحامونا»، تنها

«این المفر»، بر زبان داشتند. چنین رویکردی نشان می‌دهد که هجوم مغول یأس فردی را به یأس جمعی بدل کرده و مقاومت اجتماعی را به سستی کشاند.

۱- ترس و اضطراب

ترس و اضطراب از دیگر پیامدهای روانی تهاجم مغول بود. جنگ نه تنها امنیت جسمی، بلکه امنیت روانی، اقتصادی و فرهنگی جامعه را برهم زد و مردم را در وضعیتی از هراس مداوم فرو برد. در روان‌شناسی اجتماعی، این وضعیت به عنوان یک «ترومای جمعی»، شناخته می‌شود که زندگی عادی را از مدار طبیعی خارج می‌کند. زیدری نسوی، به زیبایی این ترس را در قالب تصاویر ادبی و استعاری روایت می‌کند. او از هراس خود و مردم چنین می‌نویسد: «چون آهوی دام دریده و مرغ قفس شکسته آمده بودم». شدت این ترس به گونه‌ای بود که به «خون چکیدن از مسام»، تشبیه شده است. او از بی‌رمقی جسمانی ناشی از اضطراب با تعبیر «دم در مجاری حلق فرو مرده بود»، سخن می‌گوید. و از وارونگی ادراک حسی در لحظه وحشت چنین یاد می‌کند: «زمهریر را... حریر می‌دانستیم». این توصیفات نشان می‌دهد که ترس تنها یک واکنش آنی نبود، بلکه به یک حالت پایدار و فراگیر بدل شد که روان و رفتار جمعی را شکل می‌داد.

۱- خواری و ذلت

از پیامدهای ویرانگر دیگر تهاجم مغول، احساس خواری و ذلت بود که نه تنها از جنبه‌های مادی، بلکه از حیث کرامت انسانی مردم را تحت تأثیر قرار داد. این وضعیت، که در منابع اسلامی همواره به عنوان یکی از نشانه‌های سقوط اجتماعی و سلب عزت معرفی می‌شود، در روایت‌های زیدری نسوی، به شکل تصاویر پرکشش ادبی انعکاس یافته است. او از «سیلاب جفای ایام» و «طوفان بلا»، یاد می‌کند که کشتی حیات را به ورطه مرگ کشاند و آیه «يَكَادُ الْبَرُّ يُخْطَفُ أَبْصَارُهُمْ» (بقره/۳۰)، را با برق شمشیرهای خون‌ریز مغول پیوند می‌زند. زمین از خون کشته شدگان به سرخی عدم تشبیه شده است. او در عبارتی موجز اما کوبنده می‌گوید: «بلارک آبخورده تا خونخوار شده، خون، خوار شده». سروران به خاک افتاده و بزرگان لگدمال شدند و تیغ‌ها به جای غلاف، با حنجره‌ها انس گرفتند. این توصیفات نشان می‌دهد که ذلت تنها در سطح فردی تجربه نشد، بلکه عزت و کرامت جمعی ایرانیان را جریحه‌دار کرد و به نوعی «فروپاشی روانی اجتماعی»، انجامید.

❖ نتایج نهایی (فروپاشی اجتماعی-سیاسی)

• دزدی

یکی از پیامدهای آشکار فروپاشی نظم اجتماعی در پی هجوم مغول، رواج دزدی و راهزنی بود. از دید جامعه‌شناسی سیاسی، هرگاه اقتدار دولت مرکزی و امنیت عمومی متزلزل گردد، گروه‌های حاشیه‌ای و فرودست، فرصت را برای تعرض و کسب منافع شخصی مغتنم می‌شمارند. ناامنی فراگیر ناشی از یورش تاتار، بستر مناسبی برای فعالیت دزدان و صعالیک فراهم آورد. زیدری نسوی، در این زمینه با بهره‌گیری از تشبیهات متنوع، این فضا را چنین ترسیم می‌کند: «مصایید اکراد»، «مکامن حرامیان» و «مکامن عقاب». او راهزنان را به «عقاب گر سینه دهان‌گشاده»، تشبیه می‌کند که نشان دهد که طمع و خشونت راهزنان حودومرزی نمی‌شناخت. در تو صیفی دیگر، می‌نویسد: «حرام‌ریزه»، استفاده می‌کند تا نشان دهد که طمع و خشونت راهزنان حودومرزی نمی‌شناخت. در تو صیفی دیگر، می‌نویسد: «امروز بیرون از بُعد مسافت چندان آفت و مخافت در راهست، و هیچ مشفق خود کجاست، که آن خطر ارتکاب کند؟!». این گزارش‌ها نشان می‌دهد که دزدی در این دوره صرفاً یک عمل فردی نبود، بلکه نشانه‌ای از فروریختن ساختارهای امنیتی و زوال اقتدار حاکمیتی به شمار می‌رفت.

• قتل و کشتار (که نتیجه‌اش ناامنی است)

دومین پیامد بنیادین هجوم مغول، گسترش قتل و کشتار بود که به طور مستقیم موجب نابودی امنیت اجتماعی شد. امنیت، رکن اساسی هر جامعه سیاسی است و فقدان آن نه تنها جان و مال مردم، بلکه حیات مدنی و اعتماد جمعی را از میان می‌برد. زیدری نسوی، با تشبیهاتی پر قدرت این وضعیت را بازتاب می‌دهد: «بلارک آبخورده تا خونخوار شده، خون خوار شده، سنان سرافراز بمثال زورآزمایان سرافراز گشته». او تصریح می‌کند که «امن و امان چون تیر از دست اهل زمان بیرون رفته». در جای دیگر، هجوم تاتار را «هادم لذات

و مخیب آمل»، می‌نامد و تأکید می‌کند که در حضور آنان «تمنای آسایش آنجا که عقل است، عقل نیست». او از فجایع کشتار چنین تصویر می‌سازد: «بخنداق آن به‌جای آب خون در بستند، و حوالی آن بر مثال پالیز با نان سر، بسر باز نهاد». حتی بنای خوی را «با خون دل سرشته و بر استخوان نهاده»، معرفی می‌کند. این کشتارهای گسترده نه تنها جسم انسان‌ها، بلکه بنیان معنوی و روانی جامعه را نیز فرو ریخت.

به‌طور خاص، بررسی گزارش‌های زیدری نسوی، نشان می‌دهد که فروپاشی اجتماعی-سیاسی ایران در عصر هجوم مغول در دو سطح رخ داد: نخست؛ در سطح خرد، به شکل گسترش دزدی و راهزنی که امنیت راه‌ها و شهرها را به کلی از میان برد. و دوم؛ در سطح کلان، به صورت قتل و کشتار سازمان‌یافته که به فروپاشی کامل نظم اجتماعی انجامید. این وضعیت نشان می‌دهد که ناامنی تنها یک پیامد مقطعی نبود، بلکه به یک «ساختار مسلط» بدل شد که هم، شئون زندگی را دربرگرفت و مفهوم دولت و اقتدار سیاسی را از معنا تهی ساخت.

نتیجه‌گیری و ارائه پیشنهادها

مطالعه حاضر نشان داد که اثر نفثه‌المصدر زیدری نسوی، نه صرفاً یک متن تاریخی، بلکه روایتی تحلیلی-انتقادی از اخلاق و سیاست در آستانه سقوط خوارزمشاهیان است. زیدری نسوی، با بهره‌گیری از سنت بلاغی فارسی و به‌ویژه تشبیه و کنایه، فروپاشی اخلاق فردی و جمعی را در پیوندی ارگانیک با فروپاشی سیاسی ترسیم می‌کند؛ بدین معنا که رذایل اخلاقی به‌مانند حسادت، حرص، بی‌وفایی و فقدان هم‌بستگی اجتماعی صرفاً انحرافات فردی نیستند، بلکه در سطوح نهادی و ساختاری بازتولید شده و بستر تسلط قوای بیگانه را فراهم آورده‌اند. از این منظر، تاریخ نزد زیدری نسوی، بازتاب یک «اخلاق اجتماعی ناکام» است که در سطوح خرد (رفتار فردی) و کلان (مدیریت سیاسی)، هم‌زمان عمل کرده است. تحلیل داده‌ها نشان می‌دهد که زیدری نسوی، درک دقیقی از منطق زوال درونی جوامع پیش از سقوط دارد؛ او باتأکید بر رشوه‌خواری، تبعیض، حرص مالی و فقدان عدالت، ضعف‌های ساختاری حکومت را بر ملا می‌کند و آن‌ها را به فروپاشی سرمایه اجتماعی پیوند می‌زند. این برداشت را می‌توان با نظریات جدید سرمایه اجتماعی به‌مانند پاتنام درباره فرسایش اعتماد متقابل و ضعف شبکه‌های همکاری، یا بورديو در خصوص بازتولید نابرابری از رهگذر مناسبات قدرت -هم‌افق دانست. زیدری نسوی، عملاً قرن‌ها پیش به این دریافت رسیده بود که ضعف در اخلاق جمعی و بی‌اعتمادی عمومی، بنیان سیاست را می‌فرساید و امکان مقاومت در برابر بحران‌های خارجی را نابود می‌سازد. مقایسه تطبیقی نیز نشان می‌دهد که زیدری نسوی، از نظر روش تحلیل اخلاقی با برخی دیگر از مورخان هم‌عصر خود متفاوت است. مثلاً عظاملک جوینی در تاریخ جهانگشا بیشتر بر رویدادها و پیروزی‌ها یا شکست‌های نظامی تمرکز دارد، در حالی که زیدری نسوی، سازوکارهای اخلاقی و اجتماعی را به‌عنوان علل پنهان فروپاشی بازنمایی می‌کند. ابن‌اثیر نیز در الکامل فی‌التاریخ به مصائب هجوم مغول اشاره می‌کند، اما فاقد آن بار تحلیلی-اخلاقی است که زیدری نسوی، در بیان رذایل فردی و پیامدهای اجتماعی آن‌ها به کار می‌گیرد. این تمایز وی را در زمره پیشگامان «تحلیل اخلاق-سیاست»، در سنت تاریخ‌نگاری ایرانی قرار می‌دهد. برآیند این تحلیل چنین است که نفثه‌المصدر نه تنها یک منبع تاریخی ارزشمند، بلکه یک متن هشداردهنده در قلمرو فلسفه تاریخ ادبی است. زیدری نسوی، با روایت زوال اخلاق، درواقع الگویی از رابطه دیالکتیکی میان اخلاق، سیاست و جامعه ارائه می‌دهد که امروز نیز در تحلیل پایداری نظام‌های اجتماعی-سیاسی معنادار است. پژوهش حاضر نشان داد که بازخوانی انتقادی این متن می‌تواند به غنای مطالعات بین‌رشته‌ای در حوزه‌های تاریخ، اخلاق اجتماعی و نظریه‌های سیاسی کمک کند و درک ما را از نقش سرمایه اخلاقی در سرنوشت ملت‌ها تعمیق بخشد. بدین ترتیب، می‌توان گفت که پیام زیدری نسوی، نه محدود به قرن ۷ هجری، بلکه فراتر از زمانه خود است؛ هشدارى ماندگار نسبت به پیوند ناگسستنی میان سلامت اخلاقی و بقاء سیاسی-اجتماعی جوامع.

منابع

احمدنژاد، کامل. (۱۳۸۵). معانی و بیان. چاپ دوم، تهران: انتشارات زوار.

- امیری خراسانی، احمد. غفاری، نازنین. (۱۳۹۵). *تأثیرات روانی هجوم مغول بر جامعه قرن هفتم، بازگاهی به نقشه‌المصدر*. فصلنامه علمی پژوهشی-متن‌شناسی ادب فارسی، دوره ۸، شماره ۳؛ (پیاپی ۳۰)، ۲۲-۱.
- امیری یاسی‌کند، وحید، صحابی، حکیمه. (۱۳۹۴). *بررسی درون مایه‌های اخلاقی در نقشه‌المصدر زیدری نسوی*. فصلنامه علمی پژوهشی-بهار سخن، دوره ۱۲، شماره ۳۰، ۷۶-۵۳.
- جلال، صدیقه. عسکری، علی. (۱۳۹۹). *بررسی آموزه اخلاقی مکر و حیل و فریب در کتاب کلیله و دمنه و افسانه‌های لافوتن*. چهارمین همایش بین‌المللی زبان و ادبیات فارسی، همدان-ایران، ۱۱-۱.
- حکیم‌آذر، محمد. (۱۳۹۴). *تحلیل محتوی نقشه‌المصدر نسوی*. فصلنامه علمی پژوهشی-پژوهشنامه ادبیات تعلیمی، دوره ۷، شماره ۲۷، ۱۴۲-۱۱۵.
- خمینی، سیدروح‌الله. (۱۳۸۶). *شرح چهل حدیث (اربعین حدیث)*. چاپ پنجاه و هفتم، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی(س).
- دستغیب، عبدالحسین. (۱۳۹۶). *گناهان کبیره*. چاپ بیست و هشت، قم: دارالکتاب.
- رادویانی، محمدبن عمر. (۱۳۸۰). *ترجمان البلاغه*. ترجمه: اسماعیل حاکمی و توفیق سبحانی، ویراستار: احمد آتش، چاپ اول، تهران: انتشارات انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- زیدری نسوی، شهاب‌الدین محمد. (۱۳۹۹). *نقشه‌المصدر*. چاپ ششم، تهران: انتشارات توس.
- شامیان، حسن. جعفری، سمانه. (۱۳۹۷). *تبیین الگوی کاربرد صناعات بدیعی و بیانی در نقشه‌المصدر*. فصلنامه علمی پژوهشی-زبان و ادب فارسی، دوره ۷۱، شماره ۲۳۸، ۱۴۴-۱۱۹.
- شریف‌الرضی، محمدبن حسین. (۱۴۰۰). *نهج البلاغه*. ترجمه: محمد دشتی، چاپ دهم، قم: مؤسسه فرهنگی تحقیقاتی امیرالمومنین(ع).
- شمیسا، سیروس. (۱۳۹۹). *بیان*. چاپ چهارم، تهران: انتشارات میترا.
- قرآن کریم. (۱۳۸۴). *قرآن کریم*. ترجمه: محمد کاظم معزی، چاپ اول، تهران: انتشارات صابرین.
- قیس‌الرازی، شمس‌الدین محمدبن. (۱۳۳۸). *المعجم فی معاییر اشعار العجم*. ترجمه و ویراستار: محمدبن عبدالوهاب قزوینی و سیدمحمدتقی مدرس‌رضوی، تهران: مؤسسه چاپ و انتشارات دانشگاه تهران.
- کرمی‌موغاری، فریده. قنبری‌خشی، سعید. (۱۳۹۱). *نگاهی به تشبیه و کنایه در کتاب نقشه‌المصدر*. فصلنامه علمی پژوهشی-تفسیر و تحلیل متون زبان و ادبیات فارسی (دهخدا)، دوره ۴، شماره ۱۱، ۲۲۱-۱۹۷.
- مجلسی، محمدباقربن محمدتقی. (۱۳۹۲). *مرآة العقول فی شرح اخبار آل الرسول (جلد ۱)*. چاپ اول، تهران: انتشارات دارالکتب الاسلامیه.
- نراقی، احمدبن محمد مهدی. (۱۳۹۸). *معراج السعاده*. چاپ چهاردهم، قم: انتشارات هجرت.
- وطواط، رشیدالدین. (۱۳۶۲). *حدایق السحر فی دقایق الشعر*. چاپ اول، تهران: کتابخانه سنایی و کتابخانه طهوری.
- یاراحمدی، مهدی. رکا‌بدار، غلامرضا. سلحشور، لاله. (۱۴۰۱). *آسیب شناسی اجتماعی تغییرات اخلاقی جامعه ایران در دوره مغول*. دهمین کنفرانس بین‌المللی پژوهش‌های مدیریت و علوم انسانی در ایران، تهران-ایران، ۸-۱.